

Altres àmbits socials

*FEMINISME LAÏCISTA. FORMACIÓ I
APRENTATGES DE LES DONES EN
UNA CIUTADANIA IGUALITÀRIA**

LLUM SANFELIU

Resum:

En 1896, a València, l'Asociación General Femenina, una organització feminista vinculada al blasquisme, va començar a reivindicar el dret femení a la instrucció superior i va obrir una escola laica per a xiquetes.

La dona domèstica, compromesa políticament i instruïda, constituïa l'ideal de feminitat per als republicans. Un ideal que incloïa l'obligació de les mares d'instruir-se per a transmetre a la seua descendència els ideals del progrés.

En 1910, la falta d'iniciatives masculines entorn de l'educació de les dones va dur l'AGF a difondre amb més radicalitat la necessitat d'aquesta educació. La reclamació del sufragi entorn de 1918 va consolidar l'autonomia d'aquest feminisme que, al llarg del temps, havia constituït una escola de militància per a les seues afiliades potenciant els seus aprenentatges en una ciutadania igualitària.

Resumen:

En 1896, en Valencia, la Asociación General Femenina, una organización feminista vinculada al blasquismo, comenzó a reivindicar el derecho femenino a la instrucción superior y abrió una escuela laica para niñas.

La mujer doméstica, comprometida políticamente e instruida, constituía el ideal de femineidad para los republicanos. Un ideal que incluía la obligación de las madres de instruirse para transmitir a su descendencia los ideales del progreso.

En 1910, la falta de iniciativas masculinas en torno a la educación de las mujeres, llevó a la AGF a difundir con más radicalidad la necesidad de dicha educación. La reclamación del sufragio en torno a 1918 consolidó la autonomía de este feminismo que, a lo largo del tiempo, había constituido una escuela de militancia para sus afiliadas potenciando sus aprendizajes en una ciudadanía igualitaria.

Abstract:

In 1896 the *Asociación General Femenina*, a feminist organisation with links to Blasquismo, began to press for women's right to higher education and opened a secular school for girls in Valencia.

The politically committed and educated housewife was the feminine ideal for republicans. This ideal included the mother's obligation to seek and acquire an education in order to pass on the ideals of progress to their children.

In 1910, the absence of male initiatives with respect to women's education led the AGF to implement a more radical approach in diffusing the need for such education. The demand for suffrage around 1918 consolidated the autonomy of this feminism, which had, over time, become a militants' training ground for its members and fostered women's educational development in an egalitarian community.

INTRODUCCIÓ

Per als republicans valencians seguidors de Blasco Ibáñez, la sobirania nacional s'expressava tant en la reforma política, social i educativa, com en la defensa de les llibertats bàsiques, ja que aspiraven a l'establiment d'un règim polític veritablement representatiu d'arrel parlamentària i creien en la capacitat de la societat de ser lliure per a organitzar-se. Així, el partit Unión Republicana després d'establir la seua hegemonia al capdavant de l'Ajuntament en 1901 va consolidar un espai propi que li va permetre aprofundir el sistema liberal incorporant les "masses" a la política i canalitzant ordenadament les seues demandes.

Influïts pel model social krausista, veien en la reforma educativa el punt des del qual iniciar una reforma social que podria potenciar el procés democratitzador. Es tractava de desarrelar la societat de la ignorància i atenuar el poder que els sectors conservadors, a través dels costums i de la religió catòlica, havien mantingut tradicionalment a Espanya. Cultura i educació eren entesos, per tant, com a principis emancipadors que havien d'alliberar les millors energies del "poble", en un context en el qual també les societats obreres vinculades al republicanisme desitjaven instruir-se per a participar en la societat i en la política.

Les retòriques blasquistes consideraven, a més, que les dones, com a part del "poble", tenien dret a la instrucció, inclosa la superior, encara que diferenciada dependent de les funcions que cada gènere desenvolupava en la societat. Per aquest motiu, a les dones se'ls assignava una "discreta educació" sociopolítica i cultural que les capacitara per a mantenir en la institució familiar els ideals del laïcisme i el progrés, i també, per a donar suport a les iniciatives del partit i dels

grups afins¹. En tot cas, l'objectiu majoritari dels republicans i lliurepensadors no era en el fons l'emancipació femenina sinó la reformulació del poder sobre les dones per a sostroure-les a la influència clerical².

Però en els espais de cultura alternativa republicana i lliurepensadora, l'associacionisme feminista republicà va trobar també acomodament per a expressar la necessitat que les dones foren educades i gaudiren de drets polítics i civils, de manera que pogueren abandonar “la minoria d’edat” i superar l’ordre “natural, integrant-se en l’ordre polític i social i avançant en la construcció d’un espai entre iguals³.

Progressivament, els discursos i les estratègies no sempre coincidents que al llarg del temps van mantenir ambdós gèneres respecte a la feminitat en qüestions com ara la instrucció i l'accés a drets universals, van fer possible que ja en el context de la Segona República les dones començaren a accedir a una ciutadania en major medida anàloga a la dels homes.

1. INSTRUCCIÓ FEMENINA I VIDA FAMILIAR REPUBLICANA

En els cercles blasquistes resultava desitjable que esposes i filles compartiren la mateixa cultura política amb els homes del seu entorn. D’aquesta forma elles es constituïen en companyes dels militants republicans als quals els unien, també, les mateixes idees i conviccions. Per aquest motiu, les dones participaven amb assiduïtat en els actes programats pels casinos i altres societats obreres.

Així doncs, encara que continuaven assignant als homes en exclusiva l’organització de la vida política i la gestió del govern, i eren contraris al sufragi femení, les dones trobaven en la sociabilitat popular un espai per a accedir a noves formes de cultura i formació molt diferents de les que es consideraven pròpies de la feminitat domèstica tradicional. Amb freqüència el diari *El Pueblo* ressenyava una “vetlada política”, per exemple, en el Casino Republicà Universal del Camí del Grao, i concloua dient: “*El salón estaba lleno completamente, abundando simpáticas y hermosas mujeres*”⁴. En altres casos, com en el Casino d’Unió

¹ * Aquest treball participa del Projecte I+D+I HAR2008-03970/HIST, del Ministeri de Ciència i Innovació. SANFELIU, Luz. «La sociabilidad en el republicanismo blasquista. Un lugar de encuentro entre los géneros». *Asparkia. Investigación Feminista*, núm. 17, (2006), p. 39-59.

² FAGOAGA, Concha. «La herencia laicista del movimiento sufragista en España». A: AGUADO, Ana (coord.): *Las mujeres entre la historia y la sociedad contemporánea*, Valencia: Generalitat Valenciana, 1999, p. 94.

³ RAMOS, M. Dolores. «La república de las librepensadoras (1890-1914): laicismo, emancipismo, anticlericalismo», *Ayer*, núm. 60 (2005/4), p. 45-74.

⁴ *El Pueblo*, 5 de juliol de 1901, 17 d’abril de 1902.

Republicana de Benimaclet, “un entusiasta republicà” dissertava sobre el tema “*la mujer y su participación en el progreso político*”. El periòdic assegurava que el casino “*prometía estar repleto de gente, particularmente del sexo femenino, al que va dedicada la conferencia*”⁵. D’índole cultural i familiar eren també les vetllades literàries, les funcions de sarsueles, les audicions musicals o les posades en escena pels mateixos republicans i republicanes de peces de teatre d’autors valencians⁶.

Quan el blasquisme va crear la Universidad Popular en 1903, es pretenia que fos d’assistència mixta, ja que en ambdós sexes es trobaven necessitats d’instrucció⁷. Però, en realitat, a les conferències hi assistien sols algunes senyores que es “*dedicaban a profesiones libres, o que habían hecho algunos estudios, o esposas de señores dedicados a profesiones liberales*”⁸. De les xerrades programades eixe any, només una es referia al tema de la dona, desenvolupant en successives sessions el tema titulat «*El niño debe cultivarse como una planta o como una flor*», la resta eren de caràcter científic o de temes històrics, econòmics o polítics.

En última instància, el fet que les dones estigueren formades i integrades en les idees i els espais de la cultura política republicana resultava crucial per a la reproducció de la ideologia blasquista. Per aquest motiu, resultava desitjable que les mares foren instruïdes, fonamental per a acréixer la seua consciència sobre les desigualtats socials, amb l’objectiu que la seua prole aprenguera també d’elles els principis del grup. Principis que, en tot cas, s’oposaven als valors que difonia la Lliga Catòlica a València sota la influència de la jerarquia eclesiàstica. Així es llegia amb freqüència en *El Pueblo*, “*El día que las mujeres sean ilustradas e inculquen á sus hijos los ideales del progreso, la reacción quedará desarmada para siempre*”⁹.

La formació cultural femenina s’entenia, per tant, en un sentit ampli i es legitimava, en molts casos, sobre la base de les seues tasques com a companyes dels homes i educadores dels fills i les filles, fet que conferia a les dones una important funció política com a agents i protagonistes del canvi social, tot i que se’ls limitava l’exercici de la seua individualitat en un sentit ple¹⁰.

●
⁵ *El Pueblo*, 3 de setembre de 1904.

⁶ *El Pueblo*, 6 de juny de 1904; 3 de novembre de 1906; 11 de juny de 1904.

⁷ PIGMALIÓN. *Blasco Ibáñez, novelista y su Universidad Popular*. València: Iturbi, 1967, p. 106.

⁸ *El Pueblo*, «A las madres», I. Rodríguez Abarrategui, 1 de novembre de 1900.

⁹ SANFELIU, Luz. *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*. València: Universitat de València, 2005.

¹⁰ En 1914, Carmen Soler era mestra en l’escola racionalista Escuela Nueva. LÁZARO LORENTE, Luís M., *Las Escuelas Racionalistas en el País Valenciano (1906-1931)*. València: Universidad de València, Cuadernos del Departamento ECHE, 1992, p. 98.

2. OBRERES I DONES PROFESSIONALS

En 1899, Elena Just va organitzar, juntament amb la també mestra Carmen Soler¹¹, una societat denominada Bien de Obreras l'objectiu de la qual era “*la educación de la mujer en todos aquellos conocimientos prácticos y útiles para las obreras*”¹². Amb el pas del temps l'associació Bien de Obreras només va tenir una actuació destacada en la vaga de les filadores en 1902, en la qual les mateixes Carmen Soler i Elena Just es van fer càrrec de negociar les demandes de les obreres amb el governador civil. En aquest cas, més de 400 filadores van exigir un augment de salari i millors horaris¹³. Pocs anys després, en 1901, la Junta de Protección de Intereses Católicos, vinculada a la Lliga Catòlica, es va formar també amb la finalitat de socórrer i instruir les obreres i recristianitzar els costums socials¹⁴.

Definitivament, la societat Bien de Obreras va desaparèixer pràcticament de les pàgines d'*El Pueblo* i, al contrari del que succeïa amb els obrers, les obreres no van comptar amb cap organització específica que els permetera defensar els seus drets en l'àmbit laboral, ni millorar la seua qualificació professional¹⁵, ja que, comunament, les retòriques blasquistes feien referència a una forma d'entendre el treball femení relacionant-lo amb ocupacions de major rang.

Des d'una perspectiva interclassista, el republicanisme valencià va anar conformant gradualment una imatge del treball de les obreres com a treball aniquilador, procliu als abusos patronals i amb salaris ínfims¹⁶. I, en contrast, va conformar la via de la instrucció de qualitat de les joves com el camí més adequat perquè en el futur pogueren desenvolupar activitats laborals de major prestigi i més rendibles econòmicament. L'exemple eren les dones estrangeres, de les quals es deia: “*Con la joven inglesa, no es posible esa explotación de su honrado trabajo, porque [...] bien dotado el cerebro por la instrucción que recibe, se halla en condiciones y con aptitudes para cualquier trabajo bien remunerado*”¹⁷.

¹¹ *El Pueblo*, 16 d'abril de 1899.

¹² *El Pueblo*, «Huelga de hilanderas», 22 i 23 d'octubre i 10 de novembre de 1902.

¹³ PALACIO LIS, Irene. *Mujer, trabajo y educación. (Valencia, 1874-1931)*. València, Universitat de València, Cuadernos del Departamento ECHE 1992, p. 162.

¹⁴ REIG, Ramir. *Obres i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer*. València: Institució Alfons El Magnànim, 1982, p. 164.

¹⁵ *El Pueblo*, «A las obreras», 10 de maig de 1900, «Las oficialas modistas», 24 i 28 de maig de 1904, «El congreso de la Unión General de Trabajadores: el parto y el jornal», 7 de juny de 1905.

¹⁶ *El Pueblo*, «¿Y aquí? », 21 de setembre de 1908.

¹⁷ *El Pueblo*, 1 de novembre de 1906.

Aquestes mateixes idees es repetien en 1906, en un míting d'Adolfo Beltrán dedicat específicament a les "senyores" i titulat *La influencia que para su emancipación tiene el progreso*. En aquesta ocasió el diputat recomanava a les dones distintes vies per a superar la seua subordinació. Entre elles a través de la instrucció on "*las mujeres t[enían] abiertas las aulas de las Universidades é Institutos*". L'exemple era que en "*la primera Universidad del mundo, en la Sorbona de París, una mujer, Madame Curie forma[ba] parte del Claustro y explica[ba] Física y Química ante las notabilidades más eminentes de la ciencia*"¹⁸.

Sobre la base d'aquests plantejaments, els republicans habitualment manifestaven la seua admiració per les dones instruïdes. Així, *El Pueblo* elogiava la metgessa Manuela Solís Claras¹⁹, "[...] *la ilustre dama valenciana gloria de las letras, de la ciencia y de las mujeres españolas*"²⁰. També les escriptors Rosario de Acuña, George Sand, Emilia Pardo Bazán, Carmen de Burgos o les mestres institucionistes María de Maeztu o Maria Carbonell eren considerades dones admirables i, en alguns casos, exemples d'"alliberament femení".

En la pràctica, la realitat quotidiana atenuava l'exaltació que amb freqüència expressava el blasquisme pel que feia a l'avanç social que estaven experimentant les dones instruïdes, ja que a València abans de 1910 només deu estudiants havien passat per les facultats²¹. També en la Normal femenina valenciana, mestres com ara la mateixa Maria Carbonell o Natividad Domínguez posaven en qüestió els objectius i límits de la precària educació de dones i xiquetes²². En 1900 el percentatge d'analfabetisme local assenyalava unes xifres gens prometedores del 65,72% per als homes i del 78,62% per a les dones²³.

Així mateix, les mestres eren considerades figures d'autoritat i eren les dones que amb més freqüència participaven en actes públics, sobretot els de les escoles laiques. Aquestes commemoracions de les escoles cobraven rellevància atès que els blasquistes desconfiaven tant de l'educació religiosa com de "*la intrusión del*

●
¹⁸ Consuelo Flecha descriu la trajectòria acadèmica de la doctora Manuela Solís, assenyalant que va ser una de les primeres universitàries espanyoles que van desenvolupar una carrera brillant. FLECHA GARCÍA, Consuelo. *Las primeras universitarias en España*. Madrid: Nancea, 1996, p. 127.

¹⁹ *El Pueblo*, «Triunfos de una Dama Valenciana. La doctora Dª Manuela Solís Claras», 2 de juliol de 1908.

²⁰ FLECHA GARCÍA, Consuelo. *Las primeras universitarias* ..., p. 150-151.

²¹ FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel, i AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen. *Los temas educativos en las Memorias del Magisterio valenciano (1908-1909)*. València: Universitat de València, Cuadernos del Departamento ECHE, 2002, p. 110-111.

²² LÁZARO LORENTE, Luís M., «La educación de la mujer en la comarca de l'Horta (1860-1940)». *Ideco*, núm. 6 (1993), p. 80.

²³ *El Pueblo*, 19 d'octubre de 1902.

*Estado en la enseñanza del hogar*²⁴. Per aquesta raó, un nombre no menyspreable de casinos o altres grups i organitzacions obreres mantenien escoles laiques, la perspectiva pedagògica de les quals coincidia en ocasions amb les escoles racionalistes, on era habitual que l'ensenyament fóra mixt: “*recibiendo niños y niñas la educación e instrucción en igual grado, y estas ultimas, además, las labores y conocimientos peculiares de su sexo*”²⁵.

No obstant això, en la Casa de la Democracia, un dels enclavaments fonamentals del partit que comptava així mateix amb una escola laica i mixta, les classes de segon ensenyament estaven enfocades principalment als barons, ja que comprenien els estudis per a Batxiller, Mestre, Perit Mercantil, Perit Mecànic i Perit Electricista seguint els programes dels centres oficials. Hi havia a més classes de Llengua Francesa, de Mecanografia i de Comptabilitat, i classes especials de Tall i Confecció per a senyorettes²⁶.

En línies generals, els discursos blasquistes, en els que es reconeixia que les dones estaven habilitades per a estudiar i exercir professions en igualtat de condicions que els homes, malgrat el teòric del seu plantejament, oferien un repertori d'identitats femenines modernes i en major mesura autònomes. Cal no oblidar el pes que tenia la domesticitat en la societat espanyola i que, paradoxalment, els discursos del catolicisme social, per eixes dates, prescrivien la llar com l'àmbit de màxima i quasi exclusiva realització femenina. També, la labor de les mestres laiques i l'educació mixta de les escoles –tot i que falten investigacions més concretes referents al tema– van haver de proporcionar a les xiquetes més oportunitats per a accedir a una educació, almenys primària, de base secular i científica.

3. FEMINISME LAÏCISTA I ACCIONS EDUCATIVES

L'emancipació femenina va ser impulsada a València per l'Asociación General Femenina (AGF), que en 1897 s'havia constituït en la ciutat per a difondre entre les dones les idees laiques i del lliurepensament i, també, per a reclamar un canvi en el sistema educatiu que els donara possibilitats d'accedir a la instrucció, així mateix a la superior. Van conformar la primera junta de l'associació Belén Sárraga, Amparo Alcina, Ana Carvia, Emilia Gil i Trinidad Ribelles²⁷. Posteriorment s'hi incorporarien Amalia Carvia, Ángela Griñon, Maria Lorente i María Marín,

²⁴ LÁZARO LORENTE, Luis M. *Las Escuelas Racionalistas...*, p. 99.

²⁵ LÁZARO LORENTE, Luis M. «La escuela laica de la “Casa de la Democracia” de Valencia (1914-1939)», *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 95 (novembre de 1982), p. 43-47.

²⁶ *El Pueblo*, 21 de maig de 1897.

²⁷ RAMOS, M. Dolores. «La república de las librepensadoras...», p. 45-74.

entre altres. Aquest grup femení es coordinava en xarxes informals amb grups feministes similars radicats en diferents enclavaments de la geografia espanyola. El nucli català, liderat per López de Ayala, Amalia Domingo Soler i Teresa Claramunt, havia organitzat, entre 1889 i 1892, la Sociedad Autónoma de Mujeres i editava *El Progreso* per a difondre idees seculars i emancipadores, ja que des de la seua perspectiva sense la “instrucció i redempció de la dona” mai es culminaria en la societat l’obra de la regeneració. Per a desenvolupar aquesta tasca en els espais dels corrents lliurepensadors i espiritistes, van dirigir també altres publicacions, com ara *La Luz del Porvenir*, “escrit només per dones i dirigit a les dones”, *El Gladiador* en 1906, *El Libertador* en 1910 i *El Gladiador del Librempensamiento* en 1914²⁸.

La AGF valenciana va publicar així mateix en 1896 *La Conciencia Libre*, “*semanario republicano y librepensador [...] en el que colaboraban ilustradas señoras*”²⁹. La publicació tractava de fer conscient la societat de la necessitat d’incorporar la llibertat de consciència a les atribucions femenines, comptant amb l’educació i la justícia com a principals armes. En 1900, quan s’editava a Màlaga, la revista s’autodefinia com “una escola de llibertat i fraternitat”.

En 1897 va ampliar el seu camp d’acció i va obrir de forma pionera un gabinet de lectura per a obrers i obreres que disposava d’un modern fons bibliogràfic per a l’educació de qui no tenia mitjans econòmics per a accedir a la lectura³⁰. També va posar en funcionament una escola nocturna per a adultes i una escola laica per a instruir les xiquetes³¹. L’escola laica de xiquetes, entorn de 1902, s’ampliava amb una altra dedicada als xiquets. Ana Carvia era mestra de l’escola de xiquetes juntament amb la també mestra i directora María de la Natividad de Nuestra Señora. En la documentació de l’escola, l’Asociación femenina feia constar en els seus estatuts que els seus objectius eren “*la propagación, entre las mujeres de la instrucción, á fin de hacerla apta para el ejercicio de los derechos que le corresponden*”. Afegia, així mateix, la rigorosa laïcitat de la formació impartida i reconeixia la seua finalitat “humanista i feminista”. L’anàlisi comparativa de la documentació de les escoles de xiquets i de xiquetes pel que fa a les assignatures, els materials i els horaris mostra una notable paritat i la promoció d’aprenentatges d’arrel científica per a ambdós gèneres. Solament les xiquetes

●
²⁸ *El Pueblo*, 13 de juliol de 1896.

²⁹ *El Pueblo*, 3 d’abril de 1897.

³⁰ *El Pueblo*, 11 de juliol de 1897.

³¹ Col·legi de xiquets, carrer de Balmes, núm. 39, i el Col·legi de xiquetes, carrer Recaredo, núm. 10 de l’Asociación Femenina. A.U.V/ Escoles Privades. Leg. 140-268.

afegien l'assignatura de labors a les matèries del currículum³². Periòdicament *El Pueblo* donava publicitat als centres que sostenia l'AGF i els actes de fi de curs programats als quals acudien els regidors i altres membres destacats del partit³³. L'escola per a xiquetes va mantenir les seues activitats, almenys fins a 1906.

La Sociedad Autónoma va fundar així mateix el col·legi femení El Fomento de la Instrucción Libre, durant el curs 1891-1892, amb un programa dirigit a les xiquetes i adultes. Les obreres de la Societat d'Estampadores i Blanquejadores de Barcelona i d'altres gremis solien acudir a les classes nocturnes que eren gratuïtes. La labor educativa es completava amb conferències quinzenals sobre política³⁴. Posteriorment, en 1986, la primitiva associació adoptaria el nom de Sociedad Progresiva Femenina.

En els cercles blasquistes, l'adhesió del feminisme lliurepensador a la seua causa feia que els seus discursos i actuacions foren acollits amb respecte i consideració, en un context en el qual les dones que constituïen l'Obra de Intereses Católicos de València estaven consolidant una important tasca organitzativa centrada en les obreres³⁵.

4. NOUS APRENENTATGES FEMENINS: DRETS I AUTONOMIA

En 1909, la publicació en *El Pueblo* de dues seccions fixes relacionades amb temàtiques femenines tenia com a finalitat que les blasquistes constituïren també una organització de dones majoritària que no es va arribar a consolidar mai. Però les dones vinculades a l'AGF que van escriure en el diari durant més d'un any i mig, es van dirigir en molts casos als homes plantejant-los les seues demandes³⁶. Com afirmava Amalia Carvia: "*Que se nos conceda la libertad de acción necesaria para desarrollar nuestras facultades de seres pensantes; que se nos dé la instrucción conveniente para poder adquirir la conciencia de nuestra misión como parte integrante de la humanidad*"³⁷.

³² *El Pueblo*, 18 d'agost de 1903, 11 d'octubre de 1905, 1 de novembre de 1906, 14 de novembre de 1906.

³³ SÁNCHEZ FERRÉ, Pere. «Els orígens del feminismo a Catalunya. 1870-1926». *L'Avenç*, núm. 223 (1989), p. 6-7.

³⁴ PALACIO LIS, Irene: *Mujer, trabajo...*, p. 163-164.

³⁵ Des del febrer i fins al setembre de 1909 Maria Marín i "Ella" van escriure la secció «Movimiento femenino». Posteriorment, Maria Marín publicava «Conferencias femeninas» i la secció «Ciencia para todas».

³⁶ *El Pueblo*, «Ofrenda de agradecimiento. A J. Deleito Piñuela», Amalia Carvia, 6 de gener de 1909.

³⁷ Maria Marín era mestra de l'escola laica El Siglo XX, que sostenia el casino L'Ideal de Poble Nou del Mar. Pertanyia a l'Agrupación de Profesores Racionalistas. LÁZARO LORENTE, Luis M. *Las Escuelas Racionalistas...*, p. 134- 139.

Posteriorment, María Marín³⁸ o “Ella” anirien explicant als seus lectors i lectores quines eren les condicions laborals i educatives, i en què consistien les reivindicacions femenines en els països més avançats o el perquè de la negativa actitud dels homes espanyols davant el feminisme.

En termes generals, la instrucció va ser una de les qüestions centrals a l'hora de revelar les incoherències masculines. Com afirmava Marín, en poc contribuïen els liberals i republicans a fomentar l'educació de les dones i alguns establien encara diferències entre l'educació que proporcionaven als seus fills i la que donaven a les seues filles³⁹. Les xifres d'analfabetisme femení en la ciutat i les limitades iniciatives per a millorar la instrucció de les dones donaven la raó a les queixes femenines. En el curs escolar de 1904-1905, les escoles per a adultes depenents de l'Ajuntament de València en mans dels blasquistes eren 6 i per als adults 15, majoritàriament situades fora del nucli urbà⁴⁰. La ciutat comptava amb 123 escoles primàries, encara que les corresponents a les xiquetes eren en realitat 57 i només una d'elles era d'ensenyament superior. Les xifres d'analfabetisme femení tampoc havien disminuït d'una forma dràstica. Si en 1900 arribava al 78,62% de les dones, en 1910 només havia disminuït al 74,43%⁴¹.

Així doncs, per a les integrants de la primitiva AGF, després d'avaluar la situació de les dones del seu temps, concloïen manifestant que l'alliberament femení anava a dependre de les accions i reivindicacions de les organitzacions femenines/feministes que, com succeïa en els països més avançats, agrupaven dones de distintes ideologies i classes per a reclamar drets que els eren negats⁴².

La premsa, que per eixes dades cobrava rellevància en l'educació de les masses, es convertia també en una “escola de paper” a través de la qual les republicanes feministes proposaven nous aprenentatges i altres models de feminitat⁴³. Models de dones que ja no dubtaven de “llegir la realitat” des dels seus propis paràmetres en major mesura independents de l'autoritat dels homes.

Pocs anys més tard, en 1915, les germanes Carvia van posar en funcionament a València la revista *Redención* que es presentava ja com una publicació obertament feminista i pacifista⁴⁴. La revista defensava també la necessitat que les dones s'organitzaren per a demandar el sufragi. Iniciativa així mateix de les

●
³⁸ *El Pueblo*, «Conferencias femeninas», María Marín, 6 de desembre de 1909.

³⁹ LÁZARO LORENTE, Luis M. «La educación de la mujer...», p. 25, 80, 99.

⁴⁰ *El Pueblo*, «Conferencias femeninas», María Marín, 6 de desembre de 1909.

⁴¹ *El Pueblo*, «Conferencias femeninas», María Marín, 6 de desembre de 1909.

⁴² *El Pueblo*, «Conferencias femeninas», María Marín, 6 de desembre de 1909.

⁴³ *El Pueblo*, «Conferencias femeninas», María Marín, 6 de desembre de 1909.

⁴⁴ *El Pueblo*, «Conferencias femeninas», María Marín, 6 de desembre de 1909.

citades germanes va ser la constitució de l'associació Concepción Arenal, que junt a la Progresiva Femenina de Barcelona va organitzar en 1918 la coordinació de la Liga Española para el Progreso de la Mujer, de la qual formaven part distintes associacions feministes i republicanes existents a València, Barcelona, Madrid, Andalusia i Galícia.

En 1919, la Liga va enviar al Parlament la primera petició integral de vot femení a Espanya mentre es debatia la llei dels conservadors –projecte de Burgos i Mazo–, que preveia atorgar a les dones la capacitat de ser electores⁴⁵. En aquesta nova etapa, les feministes republicanes manifestaven notables signes d'independència respecte als seus companys d'ideologia que, majoritàriament, eren contraris al sufragi femení.

Eixe any, la Liga va prendre contacte amb l'Asociación Nacional de Mujeres Españolas (ANME) de tendència moderada, per a establir el Consejo Supremo Feminista que va agrupar en un front únic dones de diferents ideologies polítiques encara que d'empremta aconfessional, per a establir reivindicaciones conjunes⁴⁶. A la ANME hi van militar dones com ara les mestres Benita Asas, María de Maeztu, l'empresària María Espinosa, la metgessa Elisa Soriano i l'advocada Clara Campoamor. Moltes altres dones de l'organització havien passat per l'Escola Normal de Mestres i aquest sector era la base de la seua militància. Editaven la revista *Mundo Femenino*, que es va difondre ininterrompudament de 1921 a 1936⁴⁷.

En 1920, María Espinosa de los Monteros, en la conferència que va impartir en la Real Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Madrid, explicava el programa d'aquestes associacions, que reclamaven un nodrit nombre de drets socials, civils i polítics, i també, accions educatives com, per exemple: “*Pedir la creación de escuelas públicas en número suficiente...*” o, “*Que en los centros docentes sean exiguidos títulos pedagógicos a las profesoras*”⁴⁸. Anys més tard, moltes d'aquestes propostes i reivindicacions coincidirien amb les reformes legislatives aprovades en la Segona República entorn de la igualtat entre els gèneres⁴⁹.

⁴⁵ FAGOAGA Concha. *La voz y el voto de las mujeres. El sufragismo en España 1877-1931*. Barcelona: Icaria, 1985, p. 106-107.

⁴⁶ FAGOAGA, Concha: «La herencia laicista ...», p. 91-111.

⁴⁷ FAGOAGA, Concha. *La voz y el voto...*, p. 148-151.

⁴⁸ ESPINOSA, María. «Influencia del feminismo en la legislación contemporánea». A: MARTÍN-GAMERO, Amalia (Introducción y Comentarios). *Antología del feminismo*. Madrid: Alianza, 1975, p. 193-200.

⁴⁹ AGUADO, Ana. «Entre lo público y lo privado: sufragio y divorcio en la Segunda República». *Ayer*, núm. 60 (2005/4), p.105-134.

Les feministes valencianes, a través de la revista *Redención*, que es va publicar a la ciutat fins a 1923, van mantenir els objectius d'exigir drets i col·laborar en la conformació d'una minoritària elit intel·lectual femenina que en 1920 va formar la Juventud Universitaria Feminista. Aquesta associació en els seus estatuts reivindicava entre altres qüestions “*que al estudiar una carrera [las mujeres] puedan obtener los mismos puestos que los hombres cuando por su inteligencia lo merezca*”⁵⁰.

D'aquesta forma van anar “educant” alguns sectors de la societat en la noció que els beneficis de la instrucció, del “progrés” o de la igualtat no eren privatis dels barons. Els mateixos valors reformulats per les feministes significaven aconseguir que les dones accediren també en la pràctica a plens drets veritablement universals.

DURANT LA SEGONA REPÚBLICA. A MANERA DE CONCLUSIÓ

En 1931, i al mateix temps que era debatut el text constitucional, es creaven també les Agrupaciones Femeninas Republicanas (AFR) vinculades al partit blasquista⁵¹. Entre 1931 i 1933 van existir a València al voltant de 28 associacions integrades en la Federación de Mujeres Republicanas, i en les comarques properes a la ciutat, hi va haver almenys 32 grups més. Les AFR es van ubicar en els mateixos casinos que entorn de 1900 havien obert els homes, encara que la gestió de les seues activitats era independent⁵².

Amalia Carvia, d'avançada edat, era la presidenta d'honor de l'agrupació Entre Naranjos, una de les poques agrupacions femenines que impartien classes per a adultes⁵³. Com altres dones, Amalia escrivia amb assiduïtat en *El Pueblo*, en alguns casos, responent als que posaven en dubte la conveniència del vot femení. Des del punt de vista de Carvia, havia arribat “l'hora de les dones” i només corresponia “*ponerse al servicio de la ley y preparar a la ciudadana de forma que comprendiese lo que se iba a poner en sus manos*”⁵⁴. Amb aquesta finalitat les AFR programaven multitud de xerrades i actes per a instruir les dones sobre temes culturals i legislatius, i sobre els principis de plenitud civil previstos en la Constitució. Durant la campanya electoral de 1933, algunes presidentes de les agrupacions van escriure en *El Pueblo* convidant les dones a exercir el seu dret

●
⁵⁰ *Redención*, «La Juventud Universitaria Feminista», València, abril i març de 1921.

⁵¹ *El Pueblo*, 14 d'agost de 1931.

⁵² *El Pueblo*, 23 de juny de 1934.

⁵³ *El Pueblo*, 7 de maig de 1933.

⁵⁴ *El Pueblo*, «Sobre el voto de la mujer», Amalia Carvia, 30 de març de 1932.

al sufragi per votar partits republicans⁵⁵. Altres també, com ara Josefina Lorente, Vicenta Borreda y Carmen Sánchez, participaren en els mitings de propaganda, encara que el PURA no incloïa representació femenina entre els seus candidats⁵⁶.

En aquest context, les estratègies mantingudes pel feminisme republicà anys abans manifestaven la seua eficàcia, ja que la formació cultural, cívica i política de la població femenina depenia en major mesura de la capacitat de les dones per a organitzar-se amb certa independència. L'aprovació del dret femení al sufragi es convertia—com havia succeït també amb el sufragi universal masculí al començament del segle XX— en l'element dinamitzador d'una sociabilitat instructiva que va permetre, malgrat el to moderat de molts dels seus plantejaments, formar les dones perquè conegueren i exercitaren els seus drets, desenvolupar lideratges femenins i consolidar una ciutadania més plena per a una xifra gens menyspreable de dones valencianes.

D'altra banda, en 1931 la qualitat de l'ensenyament primari i la seua universalització entre les persones adultes va adquirir a Espanya un caràcter oficial, oferint a les persones majors l'oportunitat d'acudir a classes nocturnes a la recerca dels coneixements que l'escola no els havia proporcionat i la vida professional o social els exigia. Encara que l'aplicació de la norma va tenir a València un desenvolupament irregular, diferents organismes públics i privats es van afanyar a donar-li compliment⁵⁷.

El partit blasquista Unión Autonomista Republicana (PURA) també va posar en funcionament un Centre de Cultura Femenina “escola de llar i professional”, en el qual s'impartien classes de francès, anglès, dibuix lineal, cant, música, tall i confecció i nocions de cultura general per a les dones, en la Casa de la Democràcia⁵⁸.

Una nova generació de joves mestres republicanes, moltes de les quals militants significatives en partits de l'esquerra política del PURA, contribuïren així mateix a la innovació pedagògica local, ja que van ser docents que defensaven una escola laica, pacifista, democràtica, solidària, única i activa. Van organitzar les Misiones Pedagógicas, la Universidad Popular i colònies infantils, i van

⁵⁵ *El Pueblo*, «Odios, no», Amalia Carvia, 10 de novembre de 1933; 13 de gener de 1932; «¡A votar, mujeres, a votar!», Paula de la Cal y Lerroux, Presidenta de la Agrupación Femenina María Blasco; «A las mujeres liberales del distrito del Puerto», Concha Brau; «Un artículo de la Constitución Española», Vicenta Borreda, Maestra municipal. Presidenta de la Agrupación Femenina Nostra Senyera, 16 de novembre de 1933.

⁵⁶ *El Pueblo*, «Actos de propaganda electoral», 14 de novembre de 1933.

⁵⁷ RUIZ RODRIGO, Cándido. *Política y Educación en la II República. (Valencia 1931-1936)*. València: Universitat de València, Cuadernos del Departamento de ECHE, 1993, p. 172.

⁵⁸ DASÍ ASENSI, Rosa. «La integración política de las mujeres valencianas: el P.U.R.A.». A: VV.AA. *Las mujeres en la Guerra Civil Española*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1991, p. 74-87.

donar suport a nombroses activitats educatives alternatives desenvolupant una àmplia funció social⁵⁹.

Totes aquestes institucions i activitats, emmarcades en l'àmbit de l'educació formal i no formal, van contribuir en el període republicà a un notori descens de l'analfabetisme femení⁶⁰.

S'avançava d'aquesta forma en la consolidació de models educatius i d'identitat femenina pels quals alguns blasquistes i les dones republicanes i feministes havien treballat durant dècades. Tal vegada per això, Amalia Carvia, en l'acte que honorava la seua labor, va voler compartir honors amb la seua germana Ana Carvia i amb les seues companyes de militància feminista, algunes ja mortes, a les quals recordava dient: *“que no pudie[ron] llegar a ver esta época nuestra en la que se hubiera hecho justicia indudablemente a [sus] grandes méritos”*. Una època en la qual s'estava començant a fer realitat per a les dones *“el ideal que todas ama[mos]”*⁶¹.

●
⁵⁹ AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen. *Mestres valencianes republicanes*, València: Universitat de València, Cuadernos del Departamento de ECHE, 2008, p. 93.

⁶⁰ *El Pueblo*, «El acto del domingo en la agrupación femenina republicana entre Naranjos, en honor de doña Amalia Carvia», 13 de gener de 1932.

⁶¹ *El Pueblo*, «Conferencias femeninas», María Marín, 6 de desembre de 1909.

Bibliografia

AGUADO, Ana. «Entre lo público y lo privado: sufragio y divorcio en la Segunda República», *Ayer*, núm. 60 (2005/4), p.105-134.

AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen. *Mestres valencianes republicanes*, València: Universitat de València, Cuadernos del Departamento de ECHE, 2008.

DASÍ ASENSI, Rosa. «La integración política de las mujeres valencianas: el P.U.R.A.». A: VV.AA. *Las mujeres en la Guerra Civil Española*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1991, p. 74-87.

ESPINOSA, María. «Influencia del feminismo en la legislación contemporánea». A: MARTÍN-GAMERO, Amalia (Introducción y Comentarios), *Antología del feminismo*, Madrid, Alianza, 1975, p. 193-200.

ESTEBAN MATEO, León, i LÁZARO LORENTE, Luis M. *La Universidad Popular de Valencia*. València: Cuadernos del Departamento de ECHE, 1985.

FAGOAGA, Concha. *La voz y el voto de las mujeres. El sufragismo en España 1877-1931*, Barcelona: Icaria, 1985; «La herencia laicista del movimiento sufragista en España». A: AGUADO Ana (coord.). *Las mujeres entre la historia y la sociedad contemporánea*. València: Generalitat Valenciana, 1999, p. 91-111.

FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel, i AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen. *Los temas educativos en las Memorias del Magisterio valenciano (1908-1909)*. València: Universitat de València, Cuadernos del Departamento de ECHE, 2002.

FLECHA GARCÍA, Consuelo. *Las primeras universitarias en España*. Madrid, Nancea, 1996.

LÁZARO LORENTE, Luis M. *Las Escuelas Racionalistas en el País Valenciano (1906-1931)*. València: Universitat de València, Cuadernos del Departamento de ECHE, 1992; «La educación de la mujer en la comarca de l'Horta (1860-1940)», *Ideco*, núm. 6 (1993), p. 25-99; «La escuela laica de la "Casa de la Democracia" de Valencia (1914-1939)». *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 95 (novembre de 1982), p. 43-47.

PALACIO LIS, Irene. *Mujer, trabajo y educación. (Valencia, 1874-1931)*. València: Universitat de València, Cuadernos del Departamento de ECHE, 1992.

PIGMALIÓ. *Blasco Ibáñez, novelista y su Universidad Popular*. València: Iturbi, 1967.

RAMOS PALOMO, M. Dolores. «La república de las librepensadoras (1890-1914): laicismo, emancipismo, anticlericalismo». *Ayer*, núm. 60 (2005/4), p. 45-74.

REBOLLO ESPINOSA, M. José, i NÚÑEZ GIL, Marina. «Tradicionales, rebeldes, precursoras: instrucción y educación de las mujeres españolas a través de la prensa femenina (1900-1970)». *Historia de la Educación*, núm. 26 (2007), p. 181-219.

REIG, Ramir. *Obres i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer*, València: Institució Alfons el Magnànim, 1982.

RUIZ RODRIGO, Cándido. *Política y Educación en la II Republica. (Valencia 1931-936)*. València: Universitat de València, Cuadernos del Departamento de ECHE, 1993.

SANFELIU, Luz. *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo. (1895-1910)*. València: Universitat de València, 2005; «La sociabilidad en el republicanismo blasquista. Un lugar de encuentro entre los géneros». *Asparkia. Investigació Feminista*. núm. 17, (2006), p. 39-59.

SÁNCHEZ FERRÉ, Pere. «Els orígens del feminisme a Catalunya. 1870-1926». *L'Avenç*, núm. 223 (1989), p. 8-13.